

EL REPARTIMENT D'UN POBLE ENTRE TERRASSA I SABADELL: SANT PERE DE TERRASSA EN EL CENTENARI DE LA SEVA AGREGACIÓ

Àngels Carles i Pomar

Introducció

Les disputes per la jurisdicció territorial entre Terrassa i Sabadell es remunten a l'any 1228, quan el rei Jaume I va donar a Terrassa el dret d'instituir-hi mercat i la disposició perquè el camí de Barcelona a Manresa passés per la vila. El 1242 el mateix rei concedí el privilegi perquè el seu batlle instruís les causes criminals i civils de la vila de Terrassa i les seves rodalies, inclosa Sabadell. Això significava que els sabadellencs havien de ser jutjats a Terrassa. Per descomptat que aquest privilegi va ser causa de grans protestes per part dels habitants de la població veïna. Al llarg dels anys les protestes de terrassencs i sabadellencs han sovintejat i s'han alternat quan, per diferents causes, uns i altres s'han vist agreujats. Unes vegades era Sabadell qui en sortia més ben parada, d'altres n'era Terrassa. No és el nostre propòsit fer una relació d'aquests conflictes, però sí que cal tenir present que el frec a frec i la rivalitat entre les dues poblacions ens ajuda a comprendre més bé la qüestió que ens ocupa, el repartiment del municipi de Sant Pere de Terrassa.

El terme de Terrassa al llarg dels segles

Al començament del segle XVI Terrassa estava constituïda pel nucli urbà i per les parròquies de Sant Pere de Terrassa, Sant Julià d'Altura, Sant Quirze de Galliners (l'actual Sant Quirze del Vallès), Sant Vicenç de Jonqueres, Santa Maria de Toudell, Sant Miquel de Toudell i Sant Martí de Sorbet. Els habitants es localitzaven dins de la vila, al voltant del castell palau, i a la part forana a les nombroses masies disseminades que formaven part de les parròquies esmentades. Amb la divisió de la Universitat en dues, la de la vila i la forana, el 1562, i l'inici de la construcció d'una nova església a l'interior de la vila, el 1573, els habitants de dins i de fora quedaven ben diferenciats, donant origen a un nucli de població al voltant de la parròquia de Sant Pere, que segles més tard es convertiria en poble.

Amb el temps Terrassa va veure com el seu creixement i la necessitat d'expansió en el territori, sobretot durant el procés d'industrialització del segle XIX, es veia compromès, en estar envoltada per les terres de la part forana, i a partir del 1800 pel terme municipal del nou poble de Sant Pere. A Sabadell més o menys va passar el mateix: si durant segles s'havia vist encotillada pel terme de Terrassa, que arribava fins a l'actual centre de la ciutat, i pels nombrosos litigis ocasionats per les competències jurisdiccionals d'ambdues poblacions, a partir del 1800 als enfrontaments també calia afegir-hi el poble de Sant Pere. La nova població envoltava totalment Terrassa i impedia el creixement de Sabadell cap al nord i a l'oest. Aviat

Sant Pere es va convertir en un element incòmode tant per a Terrassa com per a Sabadell.

«Diverses han estat, al llarg de tant de temps, les raons dels nombrosos plets registrats entre Sabadell i Terrassa. La competència en el comerç per la diferència de tributs existents, la utilització dels cabals d'aigua, les normes jurídiques, el creixement urbà, la separació física de les diferents parròquies que formaven part del terme municipal en litigi, fins i tot, les qüestions de salubritat pública i d'ordre moral motivaren enfrontaments de tota mena entre ambdues parts.»¹

El poble de Sant Pere

Els habitants de la part forana de Terrassa es van constituir en poble el dia 7 d'agost del 1800 gràcies a la *Real Mandatoria* de Carles IV que permetia a aquests veïns disposar de batlle independent, fet que completava la separació del terme de Terrassa i creava el nou poble de Sant Pere.² El nou municipi era petit en població però no en extensió. Estava format per les antigues parròquies de Sant Pere, Sant Julià d'Altura, de Sant Vicenç de Jonqueres, Sant Quirze de Galliners, Sant Maria de Toudell i Sant Martí de Sorbet.³ El 1848 Sant Quirze va aconseguir independitzar-se, Santa Maria de Toudell s'agregà a Ullastrell i Sant Miquel de Sorbet a Viladecavalls.⁴ Sant Pere era eminentment un poble agrícola, llevat del nucli de la Creu Alta, de la parròquia de Sant Vicenç de Jonqueres, on els habitants treballaven majoritàriament a les fàbriques de Sabadell i havien adquirit consciència de classe. Les terres de conreu envoltaven les industrioses Sabadell i Terrassa, ciutats que durant la segona meitat del segle XIX havien vist com augmentaven considerablement de població. Aquest augment era degut al procés d'industrialització d'ambdues viles, que havien esdevingut ciutat el 1877. Dos municipis veïns, amb moltes coincidències però dos tarannàs i models distints.

«[...] les llargues qüestions entre una banda i altra es veien afavorides per la diversitat de temperament i de consciència col·lectiva de les dues poblacions. El caràcter liberal, independent i espontani dels sabadellencs, sempre esperonats per la necessitat, no podrà mai superar ni vèncer la submissió col·lectiva i el sentit més acusat de la diplomàcia regalista que posseeixen els terrassencs, sempre guanyadors davant les preteses reivindicacions dels altres.»⁵

Les diferències de temperament, a les quals fa referència Ernest Mateu, s'acusen sobretot en el desigual creixement de la població i en el que això comportava. El 1900 Terrassa tenia 15.956 habitants censats, mentre que Sabadell en tenia 23.375.⁶

Terrassa al segle XIX

La industrialització i el creixement de la població van dominar al llarg de tot el segle XIX. Segons Josep M. Benaül, Terrassa va basar el seu procés industrial en

l'activitat tèxtil llanera, mentre que Sabadell va diversificar-se una mica més, ja que entre les seves indústries hi comptava una petita representació del sector cotoner. A la llarga la concentració de l'activitat fabril en un sol sector comportaria, per a Terrassa, una transformació a un ritme més lent, en part a causa de la menor quota de mercat, a la dependència de les llanes espanyoles i a una complicada mecanització. Tot plegat, agreujat per la falta de recursos energètics naturals, hidràulics sobretot, cosa que va fer que a Terrassa es desenvolupés molt aviat l'energia de vapor.⁷ Els fabricants més importants del segle XIX foren els promotors de la industrialització i concentraven la producció en poques mans, fet que incidia sobretot en la dimensió de les fàbriques, moltes dedicades al cicle integral. Això comportava un control més gran sobre el treball i sobre el procés productiu per part del fabricant, alhora que estimulava el desenvolupament del liberalisme burgès i reduïa la immigració, cosa que provocava una evolució més lenta de la consciència de classe obrera, menys pes del republicanisme, una transició més gradual i més continuïsta de l'antiga vila agrària cap a la ciutat industrial, i en conseqüència menys conflicte social.⁸

Sabadell al segle XIX

La dinàmica de la ciutat de Sabadell és diferent. L'activitat industrial predominant era la llanera però no era l'única. La indústria del cotó, molt important fins als anys seixanta del segle XIX, havia estat desplaçada per la llana, però va mantenir-se en un honorable segon lloc fins al 1925. Tot i que aquest sector estava més concentrat que el de la llana, l'activitat cotonera imprimia un ritme més accelerat de transformació. Sabadell, a cavall entre la llana i el cotó, es trobava sotmesa a una vibrant combinació. Els seus fabricants eren més agosarats a l'hora de reorientar la producció que els seus veïns terrassencs, ja que tenien menys limitacions energètiques, en part gràcies al fet que gaudien de recursos hidràulics propis, el riu Ripoll. L'atracció que ofería Sabadell per als treballadors forasters era molt important; no només es desplaçaren a la població gent vinguda de la comarca, sinó que va començar a rebre immigrants de l'Aragó i de València. El creixement va ser espectacular i va arribar a un increment del 198,5% entre els anys 1833 i 1857, davant del 66,2% de Terrassa per als mateixos anys.⁹

Segons Esteve Deu les previsions apuntaven que el creixement de la població es doblaria en cent anys i que s'arribaria als 46.000 habitants l'any 1986. Aquestes previsions es van quedar curtes: a aquesta xifra ja s'hi havia arribat l'any 1931.¹⁰ Calia expandir-se en el territori, ja que la ciutat s'havia convertit en un important focus d'atracció de població, captivada pel treball de les seves fàbriques o per les necessitats de mà d'obra per a la construcció de nous equipaments industrials i habitatges per als nouvinguts. L'augment de la població superava amb escreix totes les previsions de futur més optimistes. El terme de Sabadell era petit, i les possibilitats de creixement també. La crescuda cap a l'est estava condicionada pel riu Ripoll, i a l'oest pel terme

de Terrassa. Calia expandir-se cap al sud, fins a arribar al llindar amb Barberà del Vallès. Al nord i al nord-oest la població s'ampliava fins a gairebé barrejar-se amb el nucli de la Creu Alta, petit poble de la parròquia de Sant Vicenç de Jonqueres, i per tant pertanyent al municipi de Sant Pere de Terrassa. Si bé el 1852 una petita part de la parròquia de Sant Vicenç havia passat al terme de Sabadell, no havia estat suficient.

«Des de temps antic tenia Sabadell, per motius diversos, gran necessitat d'eixamplar el terme de la vila pel cantó de les parròquies veïnes que pertanyien a la "part forana" de Terrassa

[...].

Calgué que arribés l'any 1852 perquè la vila aconseguís una petita part de la seva aspiració, vella de quatre centúries: l'agregació d'un poc del terme de Sant Vicenç de Jonqueres.»¹¹

Aquesta agregació gairebé entremesclava els habitants de les dues poblacions. Una part de les cases de l'actual carrer de les Valls tenien l'entrada per Sabadell i l'eixida per Sant Pere, cosa que provocava la proliferació del contraban d'articles de consum gravats amb impostos, més baixos a Sant Pere, i s'estalviaven haver de passar pels burots i pagar per la mercaderia que s'entrava a Sabadell. En alguns llocs la divisió entre un municipi i l'altre era una simple paret.

«Una vulgar paret de tanca, la d'un hort urbà, esdevenia històrica, pel simple fet d'haver estat la primera fita i de senyalar la línia divisòria dels termes municipals de Sant Pere de Terrassa i de Sabadell des de l'any 1852 al 1904.»¹²

Dues ciutats, un sol districte

El sistema polític de la Restauració, basat en l'alternança dels partits Conservador i Liberal en el govern, també es va caracteritzar per la distorsió dels mecanismes de representació política. D'aquesta manera, els candidats eren elegits diputats enmig d'eleccions fraudulentament i dels fenòmens del caciquisme –quan un prohoms local dominava la situació a canvi de favors o de diners– i del *cunerisme* –quan des de Madrid s'imposava un candidat a un districte amb el qual no hi tenia res a veure–. Aquestes estratègies ajudaven i reforçaven els nuclis de poder econòmic i social. Fins al 1886 les eleccions eren per sufragi censitari, en què només tenien dret a vot aquells que posseïen contribucions i diners. El 1890 el govern Sagasta va aprovar la reforma de la llei electoral tot canviant el plantejament participatiu i rellevant el sufragi censitari pel sufragi universal masculí, és a dir, tots els homes majors de vint-i-cinc anys podien exercir el dret a vot independentment del seu patrimoni o dels seus ingressos. Les primeres eleccions amb sufragi universal es van fer el 1891.

Terrassa era, des del 1834, la capital del partit judicial. Des de la proclamació de la I República, el 1873, fins ja entrada l'etapa de la Restauració, ambdós ajuntaments van elaborar diferents informes per tal d'exposar peticions oposades. Sabadell reclamava

la tinença del seu propi partit judicial, mentre que a Terrassa la situació existent ja els anava bé. Si judicialment les dues ciutats formaven part del mateix partit, electoralment eren un sol districte, però en aquest cas era Sabadell qui n'ostentava la capitalitat. El major pes demogràfic de la ciutat veïna feia que el diputat electe sempre fos d'aquell municipi. Així trobem Pau Turull i Comadran, conservador, que va sortir elegit en tres ocasions, i el liberal Joaquim Planas i Borell en una altra. L'últim diputat del districte únic va ser el liberal Joan Maluquer i Viladot, el 1886. Pel Reial Decret de 22 de gener del 1887, el districte va dividir-se en dues circumscripcions.

Dos districtes: Terrassa i Sabadell

El nou districte de Terrassa va quedar format pels pobles de la seva rodalia, Castellbisbal, Matadepera, Mura, Olesa de Montserrat, Rellinars, Rubí, Sant Pere de Terrassa, Talamanca, Ullastrell, Vacarisses i Viladecavalls, pobles dedicats a les activitats agrícoles i a l'explotació del bosc. A partir del 1893 Terrassa disposarà d'un representant dels interessos de la burgesia local, Alfons Sala i Argemí. Sala va guanyar les eleccions del 1893, 1896, 1898, 1899, 1901, i 1903. En aquests últims comicis l'avantatge sobre el seu rival, el republicà Josep Roca i Roca, director de *La Campana de Gràcia*, va ser molt ajustada. Roca va guanyar a la ciutat de Terrassa per 1.510 vots enfront dels 1.252 de Sala, però aquest va guanyar al districte, amb 3.152 vots davant dels 2.706 vots de Roca i Roca.¹³ Aquesta victòria *in extremis* va comportar conseqüències. Sala no estava disposat a cedir el seu feu als republicans, i és evident que els vots republicans de la Creu Alta el perjudicaven.

A Sabadell les coses anaven de manera diferent. Pau Turull, ric industrial i del Partit Conservador, era el diputat indiscutible de la ciutat, va representar-la a Corts en quatre ocasions, en guanyar les eleccions del 1876, 1879, 1884 i 1891.¹⁴ La seva mort, el 1892, va deixar els sabadellencs orfes de cacic i va estroncar la representació conservadora de la ciutat a Madrid. A Sabadell hi havia un fort predomini dels republicans federals, sobretot entre els obrers de fàbrica. Francesc Pi i Margall, expresident de la I República, va sortir elegit diputat per Sabadell el 1893, però va optar per l'acta de Madrid i la representació de Sabadell va quedar en mans de Timoteo Bustillo López, comerciant de teixits de Madrid i diputat *cunero* que defensava els interessos dels liberals i conservadors sabadellencs per tal de fer front al «perill» republicà. Bustillo representava els fabricants i comerciants de Sabadell perquè ell mateix hi tenia relacions comercials i negocis. Francesc Pi i Arsuaga, fill de Pi i Margall, i republicà federal com el seu pare, va presentar-se a les eleccions del 1901. Pi i Arsuaga va guanyar Bustillo en vots, a la ciutat de Sabadell, però aquest últim va guanyar al districte i va aconseguir l'acta de diputat.

Pi i Arsuaga obtingué l'acta de diputat a les eleccions del 26 de maig del 1903. La victòria sobre Bustillo va ser ajustada, 2.951 vots enfront els 2.450 obtinguts pel

diputat *cunero* de Sabadell.¹⁵ Era evident que els vots republicans de la Creu Alta, els que havien perjudicat Sala als mateixos comicis, eren els que li feien falta a Pi i Arsuaga per guanyar les eleccions amb més comoditat. A més, ambdós tenien motius per creure que el cas es repetiria en el futur i no estaven disposats a córrer el risc de perdre la preuada acta. Des del 15 de gener del 1903, Sant Pere tenia un ajuntament republicà. Joan Picañol i Aldavert, veí de la Creu Alta i republicà federal, havia estat escollit com a nou alcalde de Sant Pere en substitució de Pere Parellada i Solà, que acabava de traspasar. La corporació municipal republicana estava formada per set membres de la Creu Alta, quatre de Sant Pere i un de Sant Julià. És evident el pes demogràfic i polític que estava adquirint el nucli de la Creu Alta, i el perill que això suposava per als interessos dels diputats de Sabadell i de Terrassa.

Pacte entre els diputats de Terrassa i Sabadell

Sala i Pi i Arsuaga van reunir-se en un dinar de treball a can Viver de la Torrebonica, al terme de Terrassa. Políticament estaven allunyats l'un de l'altre, però els interessos electorals primaven per sobre dels polítics. A can Viver van pactar la segregació del poble de Sant Pere de manera que la parròquia de Sant Vicenç de Jonqueres, que és on hi havia el nucli de població de la Creu Alta, passaria a formar part del terme de Sabadell; la de Sant Julià d'Altura se la repartirien entre Sabadell i Terrassa, mentre que la resta de parròquies i llurs habitants passarien a Terrassa. Sala, polític hàbil i defensor dels interessos del districte que representava, va demanar a Pi i Arsuaga que Sant Cugat, que formava part del partit judicial de Sabadell, passés al de Terrassa, com a compensació per la cessió d'un bon tros de l'antiga part forana de Terrassa.

El 15 de juliol del 1903, quan encara no feia ni dos mesos de les últimes eleccions que Sala i Pi havien guanyat pels pèls, ja es presentava una proposició de llei a les Corts per tal d'aprovar la segregació del poble de Sant Pere. Aquest projecte de llei va ser retirat per tal d'incloure-hi el canvi de partit judicial de Sant Cugat, i tornat a tràmit parlamentari un cop incorporada l'esmena. La Comissió promotora de la llei estava formada pels diputats Antonio García Alix, president, Miguel Morayta, Alfons Sala, Hilario del Camino, marquès de Jerez de los Caballeros, i Pi i Arsuaga, que actuava com a secretari.¹⁶ Tot es va fer a l'esquena del poble de Sant Pere, que no tenia coneixement que s'estava estudiant la seva segregació i desaparició com a municipi independent. Finalment les Corts van aprovar la Llei de l'agregació, el dia 16 de març del 1904. El dia 5 d'abril va quedar derogada la *Real Mandatoria* de Carles IV del 1800; per tant, Sant Pere desapareixia com a poble. El dia 1 de juliol del 1904 va entrar en vigor la Llei, publicada al *Boletín Oficial del Estado* amb data de 6 d'abril, per la qual Terrassa i Sabadell podien agregar-se el territori i la població que els havia correspost en el repartiment, 3.057 ànimes per a Sabadell i 1.266 per a Terrassa. Pi i Arsuaga va ser elegit diputat per Sabadell als comicis del 1905 i 1907.

Alfons Sala va ser elegit sempre que es presentà com a candidat, el 1905, 1910, 1914, 1916, 1918, 1919, i 1920.

Desaparició del poble de Sant Pere

Des de Terrassa i des de Sabadell es va fer el possible per eliminar qualsevol vestigi que recordés l'antic poble de Sant Pere. Així, la carretera que anava de Terrassa a Sentmenat, passant per Sant Pere, va veure, suposem que gràcies a les influències de Sala a Madrid, el seu trajecte modificat. En lloc de passar pel pont de Sant Pere, per tal de superar el torrent de Vallparadís i enllaçar amb el camí de Castellar, antiga ruta cap al nord, i amb l'excusa que estava en males condicions, es va desviar pel pont del Passeig, inaugurat el 1898, i es va fer passar el nou traçat per terrenys dels regidors de l'Ajuntament de Terrassa Josep Maurí i Poal i Pere Bosch. Aquest canvi els afavoria econòmicament, en una maniobra especulativa i política alhora. El nou traçat arrencava del pont del Passeig, passant per la nova avinguda de Jacquard, al final de la qual s'inaugurà l'edifici de l'Escola Industrial el 1904, per anar a trobar el camí de Castellar. D'aquesta manera es provocava la defecció del poble de Sant Pere de les rutes generals.

D'opinions, n'hi va haver per a tots els gustos. Alguns hi estaven d'acord, i d'altres en contra. Autors com Sàbat i Anguera justifiquen aquest repartiment perquè creuen que és de justícia històrica:

«[...] si difícil y de larga tramitación había sido para la parte foránea de Tarrasa convertirse en municipio, constituido éste, no lo era el que las ciudades limítrofes recobrarán sus despojados derechos. ¿Podían los payeses de San Pedro renunciar á su municipal independencia? Y no obstante, ¿tanto Tarrasa como Sabadell debían hacer dejación voluntaria de un territorio, que desde la fundación de sus pobladores habían poseído? La razón histórica y la legal estaban de parte de los Sanperenses, Tarrasa era la antigua municipalidad de Egara, San Pedro solo era su catedral, primero, y después su iglesia parroquial, San Vicente Junqueras, parroquia de la jurisdicción de Sabadell y San Julián parte de Sabadell y parte de Tarrasa. ¿Qué era y qué ha sido siempre lo que tanto Sabadell como Tarrasa han gestionado con referencia á la anexión del distrito municipal de San Pedro? Volver á su primitivo estado, la restauración de sus municipalidades que dada la excepcional importancia fabril de una y otra y al aumento de población con que [sic] van adelantando, de no venir la unión con ellos del municipio de San Pedro, seguramente hubiera llegado una época en que la población de Tarrasa hubiera circuido al núcleo de San Pedro, así como el de Sabadell al de Junqueras.»¹⁷

D'altres no ho veien tan bé. Els comerciants de la Creu Alta en sortien perjudicats, amb l'agregació a Sabadell s'esborrava la fina línia divisòria entre les dues poblacions i s'esvaïen les possibilitats de comerciar i competir amb els comerciants de Sabadell

des d'una posició privilegiada pels avantges fiscals que els representava el contraban de consums, que eren menys gravats a Sant Pere i que podien introduir a Sabadell sense haver de pagar als burots. Per la seva banda els polítics tampoc no estaven gaire contents. Enric Turull, germà d'en Pau, diputat conservador per Sabadell en quatre ocasions, veia com les seves aspiracions d'aconseguir la preuada acta se n'anaven en orris, ja que els vots republicans de la Creu Alta ara incorporats al districte de Sabadell el perjudicaven greument. Enric Turull va haver d'esperar fins al 1914 per ser elegit diputat. Per la seva banda, Roca i Roca també va veure com el seu triomf sobre Sala quedava compromès, en no poder comptar amb el vot republicà de la Creu Alta.

Hi va haver oposició, però no gaire forta. De fet, quan es van conèixer les intencions de Sala i Pi i Arsuaga, pràcticament ja era un fet consumat. Sala era el gran cacic de Terrassa i pocs s'atrevien a alçar la veu en contra. Per la seva banda, la població de Sant Cugat tampoc no estava contenta amb el seu traspàs al partit judicial de Terrassa. Tot i que les veus contràries a l'agregació no van cridar gaire, a la premsa local de tant en tant hi sortien petites crítiques i sàtires, com la que ens serveix de colofó:

«Els yankis nos varen pèndrer
nostres illes com si res;
segons dihuen sens van vèndrer,
com també podria ser.
Fou lo del fort contra'l dèbil
que se-us va tirà al damunt,
la agregació de Sant Pere
n'és feta pel mateix punt»

«Noy de la Pega»¹⁸

1. CAMPS I BÓSSER, Manel. *La Creu Alta, un poble convertit en barri*. Sabadell: Associació de Veïns Creualtencs, 2001; p. 17.
2. BENAUL, Josep M. «Industrialització i liberalisme». Dins: MARCET, Xavier (coord.). *Història de Terrassa*. Terrassa: Ajuntament, 1987; p. 274.
3. MONTLLOR I PUJAL, Joan. «El repartiment del Municipi de Sant Pere»: *Alba*, 38, IV (abril), 1953; p. 370.
4. CAMPS I BÓSSER, Manel. *Op. cit.*
5. MATEU, Ernest. *Les qüestions jurisdiccionals entre Sabadell i Terrassa*. Sabadell: Fundació Bosch i Cardellach, 1981; p. 4.
6. MARCET, Xavier. «Los mecanismos de poder local en Catalunya». Dins: *Perspectivas de historia local en Catalunya*. Bilbao: Universidad del País Vasco, 1994; p. 110-112.
7. Segons Josep M. Fradera, la fàbrica terrassenca Bosch, Escudé i Companyia va ser la primera d'incorporar la força del vapor. Vegeu: FRADERA, Josep M. *Indústria i mercat. Les bases comercials de la indústria catalana moderna (1814-1845)*. Barcelona: Crítica, 1987; p. 287.
8. BENAUL, Josep M. «Industrialització i liberalisme 1808-1874». Dins: MARCET, Xavier (coord.). *Op. cit.*; p. 257-305.

9. BENAUL, Josep M. *Op. cit.*; p. 274.
10. DEU, Esteve. «Expansió urbana i economia». Dins: *Sabadell al segle XX*. Vic: Eumo Editorial, 2000; p. 20.
11. MONTLLOR, Joan. «Per l'ampliació del terme municipal de Sabadell: del 1471 al 1966»: *Alba*, any VI, 65-66 (juliol-agost), 1955; p. 403.
12. VALLÈS, Joan. «Una paret històrica»: *Alba*, any III, 34 (desembre 1952); p. 276.
13. PUY, Josep. «La Terrassa de la Restauració». Dins: MARCET, Xavier (coord.). *Op. cit.*; p. 318.
14. MARÍN, Martí. «La política». Dins: *Sabadell al segle XX*. Vic: Eumo Editorial, 2000; p.175.
15. BALCELLS, Albert; CULLA, Joan B.; MIR, Conxita. *Les eleccions generals a Catalunya de 1901 a 1923*. Barcelona: Fundació Jaume Bofill, 1982; p. 500.
16. CAMPS I BÓSSER, Manel. *Op. cit.*; p. 29.
17. SÀBAT I ANGUERA, Joan. *Estudio histórico crítico del municipio de San Pedro de Tarrasa y su supresión. Memoria escrita con motivo de la agregación de dicho municipio a las ciudades de Tarrasa y Sabadell*. Terrassa: Imp. Ventayol i Vilà, 1904; p. 41-42.
18. «Cuplets»: *La Comarca*, 650, 2 d'abril del 1904; p. 14.